

Сергій Москаленко

МОСКАЛЕНКО Сергій Миколайович — кандидат філософських наук, старший викладач кафедри філософії Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г.Короленка. Галузь наукових інтересів — вітчизняна історико-філософська думка та проблеми етики.

ДРУЖБА У СВІТЛІ МОРАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ ЛЮДИНИ

О, как тебе хвалу я воспою,
Когда с тобой одно мы существо?
Нельзя же славить красоту свою,
Нельзя хвалить себя же самого.
Затем-то мы и существуем врозь,
Чтоб оценил я прелесть красоты
И чтоб тебе услышать довелось
Хвалу, которой стоишь только ты.
Разлука тяжела нам, как недуг,
Но временами одинокий путь
Счастливейшим мечтам дает досуг
И позволяет время обмануть.
Разлука сердце делит пополам,
Чтоб славить друга было легче нам.
У. Шекспир «Сонет 39»

Дружба — це одне з найпрекрасніших почуттів, притаманних людині, і до того ж єдине, що неподільно належить її душі. У давнину дружбу вважали одним із найщасливіших і найдосконаліших людських зв'язків. А нинішній світ просто позбавлений дружби, хоча кожний з нас розуміє, що крім любові й сім'ї людині потрібен і друг. Відсутність справжнього друга призводить до того, що світ стає для людини пустим. Кожна людина шукає собі вірного друга, котрому вона могла б довіритись і відкрити таємницю свого серця.

Дружба є необхідним засобом самопізнання. У дружбі, як в дзеркалі, людина бачить відображену копію самої себе. Так само як ми вглядаємось у дзеркало і бачимо себе, так при бажанні пізнати самих себе ми можемо пізнати себе, дивлячись на друга.

Друг — це наше друге «Я». Ближче друга в людини нікого немає.

У європейській культурній традиції з давніх-давен антична Греція вважалась царством справжньої дружби. Брати Діоскури — герої одного з найдавніших і найвідоміших античних міфів — Кастор і Полідевк вважались втіленням і покровителями дружби. Вони були не тільки нерозлучними друзями, але й братами-близнюками, синами Зевса або Посейдона. Проте розпад общинно-родових зв'язків і поява класів та держави призводять до того, що дружні і родинні зв'язки все частіше не збігаються. А тому поняття дружби і кровної спорідненості починають розрізнятися між собою і відокремлюватися одне від одного. Побачивши зв'язаних Ореста і Пілада, Іфігенія запитує: «А ви брати? І чи одна носила мати вас?» — На що Орест гордо відповідає: «Так, серцями ми — брати, але не кров'ю» [10, с.494].

Однак у гомерівській Греції дружба існує вже й як військово-товариство, прикладом якого є Ахілл і Патрокл, що б'ються пліч-о-пліч, ділять їжу та житло. В ідеалі дружба — це взаємна любов, щирість і психологічна сумісність людей.

Ще більшої ідеалізації дружба набуває в Сократа і Платона. Так, зокрема, Сократ вважав, що «без дружби ніяке спілкування з людьми не має цінності» [12, с.238]. На думку Платона, друзі «значно ближчі один одному, ніж мати й батько, і дружба між ними міцніша» [15, с.140], бо поєднуючі їх справи, турботи й інтереси прекрасніші.

Платон обговорював питання про відмінність дружби між юнаками-однолітками і дружби

між старшим і молодшим, де головна роль відводиться обміну духовними цінностями. Він намагається вирішити проблему: що може бути основою глибоких і міцних стосунків людей, коли традиційна дружба вже померла, а «політична дружба» є корислива і розважлива? Якщо в «Бенкеті» та «Федрі» Платон підкреслював здебільшого єдність і взаємопроникання дружби й любові як духовної та почуттєвої основ, то в «Законах» він їх намагається розмежувати.

Отже, в грецькій культурі дружба виникає у зв'язку з відносинами спорідненості, потім вона стає більш-менш тимчасовим союзом, заснованим на усвідомленій спільності інтересів. Як протест проти цього виникає ідеал безкорисливої та самовідданої, заснованої тільки на емоціональному притяганні дружби як любові.

Своєрідний підсумок давньогрецькій філософії дружби підбив Аристотель у «Нікомаховій етиці». На його думку, дружба є «найнеобхіднішою для життя...», і «ніхто не вибере життя без друзів, навіть в обмін на всі інші блага» [1, с.219].

Грецький філософ відрізняє три види дружби: 1) утилітарну, засновану на міркуваннях взаємної вигоди; 2) гедоністичну, засновану на емоційній прихильності до людини, спілкування з якою дає задоволення; 3) досконалу, коли друга люблять безкорисливо, заради нього самого.

Дружба, заснована на міркуваннях користі або задоволення, не може бути ні справжньою, ні міцною: «...той, до кого її відчують, ...дістає якое благо або задоволення». А тому така дружба легко розривається, коли «не знаходять одне в одного ні задоволення, ні користі...» [1, с.222]. А досконала дружба безкорислива, користь, задоволення, взаємодопомога не мають у такій дружбі вирішального значення, бо ставлення до друга не відрізняється від ставлення людини до самої себе.

У діалозі Цицерона «Лелій» дружба виникає із взаємної прихильності і симпатії, що передбачає також схожість у бажаннях, прагненнях і переконаннях.

Дружба дає людям радість взаєморозуміння, проте покладає на них певні зобов'язання: «Основа стійкості і сталості, котрих ми шукаємо в дружбі, — вірність» [18, с.47].

Крім того, дружба передбачає взаємну вимогливість і контроль, а також взаємодопомогу. Обов'язок громадянина вище за особисту дружбу. А тому «в дружбі має бути непорушним закон — не просити друга про безчесні дії і самому таких не здійснювати, поступаючись його проханням...» [18, с.47].

У середньовіччі існувало три канони дружби: 1) лицарський; 2) побутовий; 3) духовно-монастирський.

Лицарська дружба — це побратимство, братання, «хрестове братство» (обряд скріплювався обміном натільними хрестами) російських билинних богатирів. Один із побратимів вважається старшим: Ілля Муромець старший Добрині Нікітіча, Добриня старший Альоші Поповича, а при зустрічі зі Святогором сам Ілля стає його молодшим братом. Дружба була втіленням благородства та вірності лицарів один одному. У «Пісні про Роланда» помираючий Роланд гірко оплакує свого друга і соратника Олів'є.

Формою духовно-монастирської дружби були розповсюджені в Європі в VIII-IX століттях «молитовні братства». Пізніше на цій основі виникають войовничі чернечі ордени.

У європейській культурі Нового часу дослідження проблематики дружби дещо роздвоюється: поряд із прославлянням корисності і необхідності дружби з'являються сумні мотиви про недовговічність і нетривалість дружніх стосунків. На позитивних якостях дружби акцентували свою увагу моралісти, на негативних — французькі матеріалісти в особі П. Гольбаха і К. Гельвеція.

Бекон (1561-1626) вбачав у дружбі вищу форму людського спілкування. «Чоловік може говорити зі своїм сином тільки як батько; зі своєю дружиною — тільки як чоловік...» Друг — єдиний, з ким можна бути самим собою. Суть дружби — «розкриття свого Я другові, полегшення і звільнення серця від переповненості і надриву, які викликаються і спричиняються всілякого роду пристрастями» [3, с.415].

На думку Д. Юма (1711-1776), любов є неспокійна, мінлива пристрасть, а «дружба — це спокійна і тиха прихильність, направлена розумом і закріплена звичкою, виникаюча з тривалого знайомства та взаємних зобов'язань...» [21, с.701].

Гассенді (1592-1655) вважав, що дружба — це чеснота, благо і задоволення водночас; вона зав'язується звичайно «з практичною метою або заради якоїсь користі» [4, с.397], а потім приходиться взаємна любов, яка підтримує дружбу безвідносно до її початкової мети.

З думкою П.Гассенді погоджувався і Т.Гоббс (1575-1624). Він, зокрема, зазначав: «За природою своєю ми шукаємо не друзів, а пошани й вигод, яких можемо від них отримати; цього ми бажаємо насамперед, а друзів уже потім» [8, с.300]. «Люди звичайно називають дружбою спільне проведення часу, взаємну допомогу в справах, обмін послугами — одним словом, такі відносини, де себелюбство сподівається щось вигадати», — погоджувався з ним Ф.Ларошфуко [13, с.42]. «Як мало друзів залишилися б друзями, коли б вони могли повністю дізнатись про думки один одного», — розвивав далі цю думку Г.Ліхтенберг (1742-1799) [14, с.163].

На противагу моралістам, котрі ідеалізували дружбу, французькі матеріалісти стверджували, що в основі дружніх стосунків лежить особистий інтерес. «Основою дружньої прихильності є ті вигоди, котрі друзі розраховують отримати один від одного. Позбавте їх цих вигод — і дружба перестане існувати, інтерес до неї буде втрачений» — вказував П. Гольбах (1723-1789) [9, с.50]. Інтерпретацію дружби як інтересу, заснованого на особистих якостях і заслугах людини, котрій ми віддаємо перевагу над іншими, поділяв і К. Гельвецій (1715-1771). Він вважав, що будь-яка дружба породжена якоюсь потребою: «Одні мають потребу в задоволеннях і грошах, інші — у впливі, ще інші бажають розмовляти чи довіряти свої турботи» [6, с.395]. А тому друзі бувають заради задоволень чи задля грошей, заради інтриг чи задля розуму. Досить часто з дружби роблять роман, а насправді ж вона зберігається тільки доти, поки люди відчувають взаємну потребу один в одному. При цьому Гельвецій зазначав: «Ми бажаємо мати друга,, щоб, так би мовити, жити в ньому, щоб вилити нашу душу в його душу і насолоджуватись розмовою, котру довір'я робить завжди захоплюючою» [6, с.400]. Люди люблять звеличувати і прикрашати власну дружбу, а тому «всякий повторює за Аристотелем, що друзів взагалі немає, і кожен, зокрема, запевняє, що він гарний друг» [6, с.402]. Насправді ж основна чарівність дружнього спілкування полягає «в задоволенні говорити про себе» [6, с.400].

В історії Нового часу (до XVIII століття включно) дружба вважалась чеснотою зрілої людини, її обов'язком. Звідси й походить думка, що здатність до дружби людина знаходить тільки після того, як набуде певного життєвого досвіду і позбудеться юнацької легковажності та пустотливості.

Лорд Честерфілд намагався навчити сина, що ровесників потрібно розглядати насамперед як конкурентів, яких він повинен намагатися перевершити, обійти, що дружбу між юнаками не можна сприймати всерйоз. Він, зокрема, зазначав: «Гарячі серця і не навчені досвідом голови, підігріті веселою гуляркою і, може, надлишком випитого вина, клянуться один одному в вічній дружбі і, може, у цю хвилину справді в неї вірять і за необачністю своєю сповна виливають один одному душу, не стримуючи себе нічим». Але ці вподобання неміцні й нетривалі, а відвертість — небезпечна. А тому Честерфілд радить синові: «Довіряй їм, якщо хочеш, свої любовні пригоди, та нехай всі твої серйозні думки залишаються в секреті. Довір їх тільки справжньому другу, в якого більше досвіду, ніж у тебе і котрий іде життям зовсім іншим шляхом і суперником твоїм ніколи не стане» [19, с.132].

Логіка повчань лорда Честерфілда цілком зрозуміла. Якщо розум вважати вищим суддею всіх людських вчинків у житті, а почуття мають відігравати підпорядковану йому роль, тоді юнацька здатність до дружби внаслідок уже вказаних раніше легковажності та пустотливості підлітків не може викликати до себе серйозного ставлення.

Зовсім протилежний погляд на дружбу висловлювали романтики другої половини XVIII століття, котрі ставили почуття людини вище за її розум. У них дружба виступала вже не чеснотою людини і навіть не її обов'язком, а живим почуттям, безпосереднім життєвим переживанням, носієм якого визнавався запальний юнак. Однак романтики і самі помилялись у своєму захопленні дружбою. Бо чим яскравішим і величнішим ставав ідеал, тим проблематичнішим виглядало його втілення в дійсності. А тому в романтичній дружбі за

клятвами у вічній вірності так само наставляли забуття, як за чарами у романтичній любові слідували розчарування.

«Що таке дружба чи платонічна любов, як не солодке злиття двох істот? Чи споглядання себе в дзеркалі іншої душі?» — запитував Ф.Шиллер (1759-1805) [20, с.79]. Але порівняння друга із дзеркалом було виявленням крайнього егоцентризму. Дзеркало само по собі не становить для нас інтересу, ми вбачаємо в ньому тільки власне відображення. Що ж тоді залишається на долю друга? Отже, побудувати стійкі взаємовідносини на одній екзальтації неможливо.

Критикуючи романтиків, В.Г.Белінський (1811-1848) указував, що їх «тягне до дружби не стільки потреба симпатії, така сильна в молодому віці, скільки потреба мати біля себе людину, котрій би вони безперестану могли б говорити про дорогоцінну свою особу. Висловлюючись їх високим стилем, для них друг є дорогоцінна посудина для звірення найсвятіших і найзаповітніших почуттів, думок, надій, мрій і т. д., тоді як насправді в їх очах друг є помийниця, куди вони виливають помії свого самолюбства. Зате вони й не знають дружби, бо друзі їхні швидко стають неблагогородними, віроломними, недолюдками...» [2, с.336].

Найглибшу критику романтичного ідеалу дружби дав Г. Гегель. Він, зокрема, зазначав, що «дружба засновується на схожості характерів та інтересів у загальній і спільній справі, а не на задоволенні, котре отримуєш від іншої особи» [5, с.74].

У цілому ж романтичний канон дружби цілком елітарний. Приписуючи своїм найтоншим переживанням особливий вищий зміст, недоступний непосвяченим, романтики називали свою дружбу «святою» і «священною».

У листі до свого співвітчизника О.Попа від 20 вересня 1723 р. Дж.Свіфт (1667-1745) писав: «Ваші поняття про дружбу нові для мене. Я думаю, що кожна людина від народження має певний запас дружелюбності, і вона не може дати одному, не пограбувавши іншого. Я чудово знаю, кому б я віддав перше місце в моїй дружбі, але їх немає зі мною, я присуджений до іншої сцени, і тому я роздаю свою дружбу по дрібницям тим, хто навколо мене» [11, с.101].

Сьогодні багато хто, говорячи про дружбу, скептично заявляє, що дружба є тільки «спільна втеча від нудьги, пакт проти ізоляції, із застереженням проти інтимності», — як зазначають американські дослідники дружби Е.Дауван і Д.Ейделсон [11, с.233]. Функція самопізнання в дружбі набуває значення сповідальності. Дружба виступає як своєрідна форма «психотерапії», дозволяючи людям висловити переповнюючі їх почуття і знайти підтвердження тому, що хтось поділяє їхні сумніви, надії та тривоги. Бо і в дружбі говорити про себе куди приємніше, ніж слухати.

Психологічна потреба у безумовному визнанні та емоційній підтримці в дружбі ніколи не слабшає. Як зазначав А.Сент-Екзюпері (1900-1944), друг — це людина, до якої «я можу ввійти, не надіваючи ніякого мундиру, не сповідуючи ніякого Корану і не зрікаючись ні від чого, що належить моїй внутрішній батьківщині». І далі він указував: «Поряд з тобою мені немає потреби ні каятись, ні виправдовуватись, ні доводити... І я вдячний тобі за те, що ти сприймаєш мене з усім, що є в мені» [17, с.436].

Поряд із прославлянням корисності й необхідності дружби як боротьби із самотністю та потребою поділити свої переживання з кимось іншим, знайти душу, споріднену своїй власній, сьогодні почастішали скарги на її нестійкість і нетривалість, побільшало попереджень проти підступності, невірності та віроломства друзів, зразком яких є швидше наші приятелі й товариші, ніж друзі.

Для дружби потрібне співчуваюче розуміння, готовність сприйняти іншого цілком, навіть з його недоліками. Дружба є душевна близькість, спільність та сумісність переживань і почуттів: співпереживання, співчуття та співстраждання. На думку К. Ясперса, дружба є «битва за безмежну щирість», у ході якої людина відкривається іншому і водночас самій собі. Вислів: «Зрозумійте мене» означає: «Станьте на мою точку зору, подивіться на речі моїми очима» Розуміння іншого збігається тут із самопізнанням і передбачає симпатію.

У дружбі людина може відверто висловити найсмівлівіші ідеї, навіть у тих питаннях, які ще мало розуміє, не боячись опинитися у безглуздому становищі. Спочатку в дружбі шукають не

стільки співрозмовника, скільки дзеркало чи двійника. І тільки потім людина в дружбі нарешті здобуває собі співрозмовника. І тоді двійник зникає із дружби, щоб поступитися місцем співрозмовнику.

Поняття «кращий друг» все тісніше зливається з поняттям «давній друг», що вже давно передано прислів'ям: «Давній друг краще нових двох».

Зі сторонньою людиною, випадковим подорожнім іноді поговорити легше, ніж із домашніми, бо нова людина сприймає вас «за номіналом», так, як вам хочеться, як ви себе подаєте, а давній друг не може відкинути шлейф вашої біографії та власних взаємин із вами. Саме поширеність традиційних чоловічих компаній біля пивних кіосків говорить про якісь незадоволені комунікативні потреби людини.

Проте цінності дружби аж ніяк не зводяться тільки до взаємодопомоги та спільного проведення часу. Своєчасно не виказані слова мертвим тягарем осідають на душі. А дружба якраз і покликана «зняти цей камінь з душі». Власне дружба відрізняється від приятелювання чи товаришування саме тим, що в ній цінують насамперед довіру і можливість обговорювати свої особисті проблеми, коли в тому є нагальна необхідність. Саме тому М. Пришвін і зазначав: «Бути мудрим — це значить насамперед бути уважним до душі близької людини. А на запитання: хто цей близький, — відповідь така: в кожній людині рідина увага прагне відкрити близького, кого вона відкриє, той і є близький» [16, с.164].

Безповоротно спливаючі в минуле дні нашого життя з усіма близькими й дорогими всім нам людьми, змушують ще вище цінувати людей, котрі залишились поряд з нами, і надавати думкам про дружбу ностальгічного відтінку. Саме з цього приводу І. Гете якось сказав:

«Им не услышать следующих песен,
Кому я предыдущие читал.
Распался круг, который был так тесен,
Шум первых одобренных отзывал» [7, с.36].

Література

1. *Аристотель* Сочинения. В 4-х т. — Т.4. — М., 1970.
2. *Белинский В.Г.* Полное собрание сочинений. В 11 т. — Т.10. — М., 1956.
3. *Бэкон Ф.* Сочинения. В 2-х т. — Т.2. — М., 1971.
4. *Гассенди П.* Сочинения. В 2-х т. — Т.1. — М., 1966.
5. *Гегель Г.В.Ф.* Работы разных лет. В 2-х т. — Т.2. — М., 1971.
6. *Гельвеций К.А.* Сочинения. В 2-х т. — Т.1. — М., 1973.
7. *Гете И.В.* Фауст. — М., 1953.
8. *Гоббс Т.* Избранные произведения. В 2-х т. — Т.1. — М., 1964.
9. *Гольбах П.А.* Избранные произведения. В 2-х т. — Т.1. — М., 1963.
10. *Еврипид.* Трагедии. В 2-х т. — Т.1. — М., 1969.
11. *Кон И.С.* Дружба. — М., 1989.
12. *Ксенофонт Афинский.* Сократические сочинения. — Москва-Ленинград, 1935.
13. *Ларошфуко Ф.де.* Максимы. *Паскаль Б.* Мысли. *Лабрюйер Ж. де.* Характеристики. М., 1974.
14. *Лихтенберг Г.К.* Афоризмы. — М., 1965.
15. *Платон.* Сочинения. В 3-х т. — Т.2. — М., 1970.
16. *Пришвин М.М.* Дорога к другу. — Ленинград, 1978.
17. *Сент — Экзюпери А.де.* Сочинения. — М., 1964.
18. *Цицерон М. Т.* О старости. О дружбе. Об обязанностях. — М., 1975.
19. *Честерфилд.* Письма к сыну. Максимы. Характеристики. — Ленинград, 1971.
20. *Шиллер Ф.* Собрание сочинений. В 9 т. — Т.8. — Москва-Ленинград, 1950.
21. *Юм Д.* Сочинения. В 2-х т. — Т.2. — М., 1965.

Надійшла до редакції 26.12.2002 р.